

Monika Fiedorczuk
University of Białystok
Faculty of Economics and Management
Department of International Economic Relations
e-mail: monika.fiedorczuk@uwb.edu.pl

Ewolucja systemu gospodarczego Rosji: uwarunkowania, etapy i perspektywy zmian

The evolution of the economic system in Russia: Circumstances, stages and perspectives of change

The political and economic reforms in Russia since the beginning of the 1990s have made it possible to build a new economic system. Over more than 25 years, this system has evolved under the influence of, among others, economic and financial crises, which resulted in changes in the role of the state, ownership structure and the specificity of the corporate sector. The main goal of the paper is to identify the key elements and features of the economic system in Russia in the specified stages of its evolution and to indicate the perspectives of changes. To achieve this goal, an in-depth analysis was made of the literature and statistical data. The author puts forward the thesis that there are still some premises of the evolution of the economic system in Russia which resulted from the need for structural changes and the exhaustion of the current model of economic growth. However, in the immediate future, the economic system in Russia will not evolve significantly because of the economic stability and the lack of political will to make significant reforms.

Keywords: Russia, privatization, ownership structure, state, economic crises

JEL Classification: E32, P21, P26, P27

1. Wprowadzenie

Przemiany polityczne i gospodarcze, rozpoczęte w Rosji pod koniec lat 80., umożliwiły budowanie gospodarki rynkowej. Przyjęte kluczowe reformy, w tym w sferze prywatyzacji, wpłynęły na funkcjonowanie przedsiębiorstw oraz udział sektora państwowego w gospodarce. Określiły ponadto początkową specyfikę systemu gospodarczego Rosji. W kolejnych latach system gospodarczy Rosji zmieniał się pod wpływem ważnych wydarzeń gospodarczych i politycznych, jak kryzys z 1998 r., który implikował ewolucję struktury sektora korporacyjnego, oraz zmiany na scenie politycznej na przełomie XX i XXI wieku. Na jego ewolucję rzutowała też korzystna koniunktura i wysokie ceny międzynarodowe głównych produktów eksportowych. Na zmianach systemu gospodarczego w Rosji znacząco zaważył ponadto kryzys z 2008 r., jak również następujący po nim okres stagnacji, który kolejny raz zwrócił uwagę na wyczerpanie się modelu wzrostu gospodarczego, opartego o ekstensywne wykorzystanie czynników produkcji.

Celem artykułu jest próba identyfikacji kluczowych elementów i charakterystyk systemu gospodarczego Rosji na różnych etapach jego rozwoju oraz perspektyw zmian w tym systemie, jakie wynikają z aktualnej sytuacji w gospodarce. Realizacja postawionego celu była możliwa dzięki pogłębionej analizie literatury przedmiotu, dotyczącej gospodarki rosyjskiej (w tym jej przemian i dynamiki w czterech wyodrębnionych okresach od początku transformacji do chwili obecnej) oraz danych statystycznych, odnoszących się do makroekonomicznej sytuacji kraju. Autorka stawia tezę, że stale występują przesłanki ewolucji systemu gospodarczego Rosji, wynikające z potrzeby przemian strukturalnych i wyczerpania się dotychczasowego modelu wzrostu gospodarczego.

2. Pojęcie i elementy systemu gospodarczego

Analiza systemu gospodarczego kraju wymaga zdefiniowania samego pojęcia systemu oraz wskazania głównych kryteriów oceny i cech pozwalających na dokładny jego opis. Jak przyjmuje T. Kowalik (2005, s. 15), system gospodarczy to zespół podmiotów gospodarczych i innych jednostek, działających według określonych zasad, bodźców, nakazów i zakazów w dziedzinie produkcji, podziału, wymiany i konsumpcji dóbr i usług. Nieco węższe ujęcie proponuje J. W. Bossak (2006, s. 19), który uznaje, że system gospodarczy jest częścią całości systemu instytucjonalnego państwa, stanowiąc wewnętrznie spójny zbiór instytucjonalnych czynników, określających mechanizmy i działalność gospodarczą społeczeństwa oraz osiąganę wyniki. L. Balcerowicz (1993, s. 14–15) z kolei rozróżnia możliwość definiowania systemu gospodarczego w ujęciu szerokim i wąskim. W ujęciu szerokim system gospodarczy zawiera różne, względnie trwałe determinanty działalności gospodarczej (materialne zasoby i niematerialne instytucje), samą działalność gospodarczą oraz jej wyniki. Z kolei w ujęciu wąskim to zestaw trwałych

niematerialnych wyznaczników działalności gospodarczej i jej efektów, który Autor traktuje jako sprawność gospodarczą.

System gospodarczy kraju powstaje w wyniku złożonego procesu społeczno-politycznego w określonych warunkach historycznych. Zawiera następujące elementy (Swadźba, 2009, s. 42–43):

- (1) ład gospodarczy – organizacja gospodarki i jej struktura (ustrój gospodarczy, ład ukształtowany i unormowany społecznie);
- (2) czynniki gospodarcze – zasoby, kapitał ludzki, klimat;
- (3) procesy gospodarcze: produkcji i podziału oraz ich wyniki (wysokość i wzrost dochodu narodowego, zatrudnienie, handel zagraniczny, struktura podziału dochodu).

Analiza i opis systemu gospodarczego danego kraju wymaga zdefiniowania czy zmierzenia przynajmniej większości następujących kryteriów oceny i elementów:

- (1) mechanizm koordynacji decyzji i forma własności środków produkcji;
- (2) efektywność funkcjonowania gospodarki;
- (3) rola państwa w gospodarce, jego aktywność w sferze realnej i regulacyjnej (udział we własności przedsiębiorstw, wielkość budżetu w relacji do PKB, struktura wydatków);
- (4) struktura własności i poziom gwarancji praw własności;
- (5) poziom rozwoju i efektywność systemu finansowego (w tym rynku kapitałowego, systemu bankowego);
- (6) prowadzona polityka monetarna, podatkowa;
- (7) funkcjonowanie rynku pracy i system zabezpieczenia społecznego.

Z uwagi na różnorodność kształtowania się wymienionych elementów gospodarki w przypadku wielu krajów, badacze wyróżniają szereg odmian gospodarek kapitalistycznych, bazując często na zaproponowanej przez P. A. Halla i D. Soskice'a (2001) typologii wariantów kapitalizmu (*varieties of capitalism*)¹. Autorzy, w oparciu o takie kryteria, jak: stosunki pracy, system szkolenia zawodowego i edukacji, nadzór korporacyjny, relacje między firmami, kompetencje pracowników i ich skłonność do współpracy, wyróżnili dwa skrajne warianty gospodarek rynkowych: liberalny i oparty na koordynacji. Jak podkreśla K. Jasiecki (2014, s. 45), rozróżnienie to może być pomocne do analizy zmian strukturalnych w gospodarkach Europy Środkowej i Wschodniej, które wpisują się w drugi wariant – gospodarek rynkowych opartych na koordynacji, w przypadku których funkcjonowanie podmiotów gospodarczych zależne jest w znacznym stopniu od nierynkowych relacji.

¹ Szerszy przegląd wariantów klasyfikacji systemów gospodarczych proponowanych przez różnych autorów oraz o perspektywie różnorodności kapitalizmu, również w odniesieniu do byłych gospodarek socjalistycznych, w pracy Jasieckiego (2014).

3. Etapy ewolucji gospodarki i systemu gospodarczego Rosji

W przypadku Rosji wyróżnić należy szereg procesów i czynników, które przesądziły o przemianach i specyfice systemu gospodarczego:

- (1) o charakterze ekonomicznym – w sferze realnej i finansowej (dla Rosji szczególne znaczenie kryzysu finansowego z 1998 r.), wewnętrzne (np. proces redystrybucji własności po kryzysie) i zewnętrzne (koniunktura międzynarodowa, ceny ropy);
- (2) o charakterze politycznym – władze polityczne, ich decyzje, działania i stabilność, skala ingerencji w procesy gospodarcze, relacje z przedsiębiorcami.

Analiza przemian i dynamiki w gospodarce rosyjskiej pozwala na wyodrębnienie czterech głównych etapów, które wpłynęły na ewolucję systemu gospodarczego. Podział ten wynika z uwzględnienia najważniejszych czynników, oddziałujących na dynamikę głównych wskaźników makroekonomicznych, przemiany w strukturze własności, rolę państwa w gospodarce. Autorka wyodrębnia następujące etapy:

- (1) od rozpoczęcia transformacji do kryzysu finansowego z 1998 r., kiedy wprowadzone zostały kluczowe reformy, mające na celu stworzenie gospodarki rynkowej, rozpoczęto proces prywatyzacji przedsiębiorstw państwowych (własność przejęli menedżerowie i banki);
- (2) między kryzysem 1998 r. a kryzysem z lat 2008–2009 – rozpoczęty został proces koncentracji i redystrybucji własności, miał miejsce dynamiczny wzrost gospodarczy, nowe władze polityczne przeprowadziły znaczące reformy (własność przejęli oligarchowie i ich grupy kapitałowe);
- (3) między kryzysem z lat 2008–2009 a 2014 rokiem – rozpoczął się etap stagnacji gospodarczej (część własności przejęło państwo);
- (4) od 2014 r. – okres stagnacji gospodarczej, noszącej znamiona kryzysu, w trakcie którego zaistniało szereg czynników, mogących wymusić dalszą ewolucję systemu gospodarczego.

W dalszej kolejności dokonano opisu wyżej wymienionych etapów, ze wskazaniem najważniejszych konsekwencji dla specyfiki systemu gospodarczego Rosji.

3.1. Okres od rozpoczęcia transformacji do kryzysu finansowego z 1998 r.

Proces przemian gospodarczych w Rosji rozpoczął się na przełomie lat 80. i 90. i połączony był z gruntownymi przemianami politycznymi. Za początek rzeczywistej transformacji uznawany jest rok 1992, kiedy rząd J. Gajdara rozpoczął kluczowe procesy: liberalizacji cen, demonopolizacji i komercjalizacji handlu, przejścia do twardej polityki pieniężnej i kredytowej, polegającej m.in. na ograniczeniu wydatków budżetowych, wprowadzenia nowego systemu podatkowego, zmian w zagranicznej polityce ekonomicznej i polityce kursowej, opracowania i rozpoczęcia programu prywatyzacji przedsiębiorstw państwowych (Ясин, 1993, s. 128).

Od 1 stycznia 1992 r. rozpoczęto realizację programu prywatyzacji, który składał się z trzech typów: małej i dużej prywatyzacji oraz prywatyzacji voucherowej (czekowej) (Радыгин, 1998, s. 22). Mała prywatyzacja dotyczyła przedsiębiorstw handlu detalicznego i hurtowego, budowlanych, transportowych i przemysłu spożywczego. Duża prywatyzacja objęła średnie oraz duże przedsiębiorstwa, w przypadku których możliwe było jedynie przekształcenie ich w spółki akcyjne i następnie obrót akcjami na rynku kapitałowym (tzw. korporatyzacja) (*Государственная программа...*, pkt. 2.1, 5.2; Jermakowicz & Pańków, 1995, s. 28, 66, 77). W programie dużej prywatyzacji zaproponowano trzy warianty, które przyznały znaczące przywileje pracownikom i menedżerom w postaci przekazania im nieodpłatnie akcji niegłosujących czy prawa zakupu akcji zwykłych (głosujących). Prywatyzacja voucherowa z kolei miała na celu przekazanie każdemu obywatelowi FR bezpłatnie vouchera prywatyzacyjnego².

W latach 1993–1995 osiągnięto krytyczną masę prywatyzacji. Poddano jej ok. 75 tys. firm (Rosstat, a). Przyjęte w Rosji metody prywatyzacji formalnie przekazywały prawa własności wszystkim obywatelom, ale w rzeczywistości zabezpieczały prawa i oznaczały znaczące przywileje dla tzw. insiderów. Własność państwowa dzięki voucherom została przetransferowana przez zamknięte subskrypcje udziałów w przedsiębiorstwach w ręce kadry zarządzającej i pracowników. Jeszcze w trakcie trwania zasadniczego programu prywatyzacji (lata 1992–1994) oraz po jej zakończeniu miała miejsce pierwsza faza redystrybucji praw własności w rosyjskich firmach. Już około dwóch–trzech lat po zakończeniu programu prywatyzacji voucherowej większość udziałowców mniejszościowych sprzedała swoje udziały menedżerom, co skutkowało stopniową koncentracją struktury własności przedsiębiorstw (Аукуционек, Жуков & Капелюшников, 1998, s. 108). Silna pozycja menedżerów w sprywatyzowanych przedsiębiorstwach i nieobecność inwestorów zagranicznych wynikały również z faktu, że potrafili oni utrzymać korzystne relacje z władzami na szczeblu centralnym i regionalnym (Åslund, 2010, s. 17).

Rosyjska prywatyzacja wyzwoliła proces tworzenia się sektora prywatnego w gospodarce. W 1994 r. udział prywatnych firm w tworzeniu PKB wyniósł 25%, a w zatrudnieniu 31%. Z kolei udział przedsiębiorstw o mieszanej własności był znacznie wyższy i dotyczył średnich i dużych firm, generujących w 1994 r. 62% PKB i zatrudniających ok. połowy osób pracujących we wszystkich przedsiębiorstwach (EBRD, 1995, p. 30). Jak wskazuje jednak P. J. Boettke (1998, s. 138), w przypadku rosyjskiej prywatyzacji z jednej strony można mówić o tendencjach do przeszacowania jej efektów, z uwagi na fakt, jaki podmiot rzeczywiście podejmował kluczowe decyzje w sprywatyzowanym przedsiębiorstwie (państwo czy prywatny inwestor). Z drugiej strony udział sektora prywatnego był niedoszacowany, ponieważ część prywatnej działalności gospodarczej funkcjonowała poza oficjalnymi statystykami, aby uniknąć konfiskowania przychodów przez system podatkowy i przedstawicieli władz.

² Jak podaje P. Kozarzewski (2006, s. 113), prywatyzacja masowa w różnych formach wykorzystywana była w większości krajów postkomunistycznych, z wyjątkiem Węgier, Macedonii, Uzbekistanu, Turkmenistanu.

Już w 1993 r. zaczęły powstawać w rosyjskiej gospodarce pierwsze grupy kapitałowe. Inicjatorami ich budowania były m.in. duże banki, które zostały właścicielami części dużych przedsiębiorstw w wyniku tzw. aukcji zastawnych lub w następstwie przejmowania udziałów firm za długi. Pojawiły się wówczas tzw. grupy finansowo-przemysłowe. Do kryzysu z 1998 r. znacząca część rosyjskiego przemysłu znajdowała się w rękach banków (Паппе & Галухина, 2009, s. 91–92).

W pierwszych latach transformacji gospodarczej w Rosji nie udało się osiągnąć stabilizacji makroekonomicznej. Znaczącą rolę odegrały w tym obszarze siły polityczne przeciwne reformom, które oddziaływały na spowolnienie przemian instytucjonalnych i przyjmowania bazy prawnej reform. Ekonomicznych przyczyn braku stabilizacji upatrywać można w niezakończeniu w pierwszych latach procesu liberalizacji handlu, słabym tempie demonopolizacji gospodarki oraz naruszeniach w prowadzeniu zakładanej twardej polityki pieniężnej i kredytowej (Шумейко, 1993, s. 4).

Liberalizacja cen szybko wyzwoliła działania mające na celu ich podwyższenie w wielu sektorach gospodarki. Jak pokazują dane z tabeli 1, w 1991 r. wskaźnik inflacji kształtował się na poziomie 260%, a już w roku następnym był dziesięciokrotnie wyższy. Zauważalny spadek tempa inflacji miał miejsce dopiero w 1994 r.

Tabela 1. Zmiany wybranych podstawowych wielkości makroekonomicznych w Rosji w latach 1991–1997 (w % w stosunku do roku poprzedniego)

	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997
PKB	87,0	81,0	88,0	87,0	96,0	96,4	101,4
Produkcja przemysłowa	b. d.	84,0	86,3	78,4	95,4	92,4	101,0
Inflacja (na koniec roku)	260,4	2608,8	939,9	315,1	231,3	121,8	111,0
Inwestycje w kapitał podstawowy	85,1	60,3	88,3	75,7	89,9	81,9	95,0
Deficyt budżetowy (w % PKB)	-31,0	-18,8	-7,6	-10,1	-4,9	-9,1	-8,6

Źródło: opracowanie własne na podstawie (Rosstat, a).

Przeprowadzone reformy w krótkim czasie wyzwoliły również inne negatywne tendencje w rosyjskiej gospodarce, w tym: spadek produkcji przemysłowej oraz PKB (najpoważniejszy spadek w latach 1991–1993), spadek aktywności inwestycyjnej i pogorszenie finansowej dyscypliny przedsiębiorstw, niski kurs rubla wobec walut tzw. twardych i jego dalsza deprecjacja w drugiej połowie 1993 r., pogorszenie sytuacji w bilansie płatniczym (Куранов, 1993, s. 28).

3.2. Okres między kryzysem 1998 r. a kryzysem z lat 2008–2009

Przełomowym etapem w rozwoju rosyjskiej gospodarki był kryzys finansowy, mający miejsce w sierpniu 1998 r. Jego główne przyczyny wynikały z prowadzonej przez władze w latach 1994–1997 ekspansywnej polityki budżetowej oraz polityki kursowej. Istota trudności i prowadzonej polityki budżetowej polegała na stałym przewyższaniu przez wydatki budżetowe, konstrukcja których pochodziła jeszcze z czasów gospodarki centralnie planowanej, dochodów i środków, jakie

mogły być wykorzystywane do finansowania deficytu budżetowego (May, 2012, s. 11–15). W połowie lat 90. rząd rosyjski odszedł od finansowania deficytu budżetowego kredytami uzyskiwanymi od banku centralnego, skupiając się na pokrywaniu go papierami wartościowymi, głównie typu krótkoterminowych obligacji państwowych GKO.

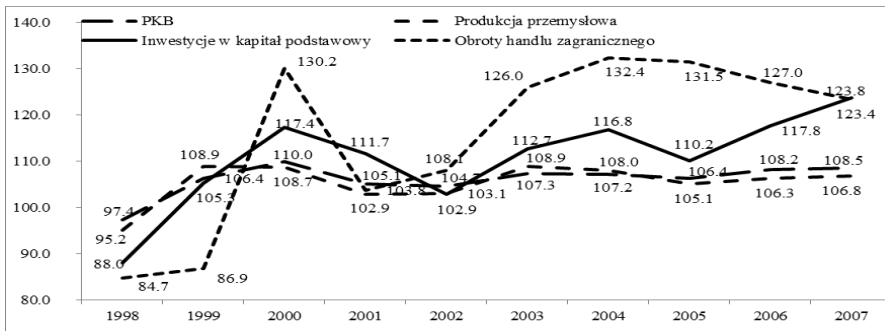
Brak konsekwencji w reformowaniu wydatkowej części budżetu z jednej strony i „miękką” polityka fiskalna z drugiej prowadziły do narastania długu państwowego, co nasilała zależność gospodarki od koniunktury na światowych rynkach surowcowych i finansowych. W 1997 r. wewnętrzne zadłużenie państwa wzrosło w porównaniu z rokiem poprzednim około dwukrotnie (z poziomu 190 do ponad 365 mld dolarów) (ИЭПП, 1999, s. 14–26). W połowie 1998 r. gospodarka rosyjska znalazła się w najtrudniejszej od początku okresu transformacji sytuacji finansowej, na którą złożyły się wysokie zadłużenie wewnętrzne i zagraniczne, polityczna niestabilność oraz silny nacisk na rezerwy walutowe.

Kulminacją rosyjskiego kryzysu były postanowienia przyjęte przez Rząd FR i Centralny Bank Rosji 17 września 1998 r. W ich skład wchodziły trzy punkty (Илларионов, 1998, s. 5):

- (1) rozszerzenie granic korytarza walutowego;
- (2) zawieszenie obsługi państwowych krótkoterminowych obligacji GKO łącznie z zaprzestaniem handlu nimi i następnie ich restrukturyzacja;
- (3) ogłoszenie 90-dniowego moratorium na obsługę zagranicznych długów przez rosyjskie prywatne przedsiębiorstwa i banki.

Kryzys spowodował znaczący spadek zaufania inwestorów do rządu, banku centralnego i Ministerstwa Finansów, co oznaczało utratę możliwości zdobywania środków oraz odpływ kapitału za granicę i konieczność przejścia do inflacyjnego finansowania deficytu (ИЭПП, 1999, s. 45–47). Wydarzenia z drugiej połowy 1998 r. oznaczały negatywne zmiany dla sektora bankowego w Rosji. Upadło wiele małych banków oraz banków będących centralnymi podmiotami grup finansowo-przemysłowych. Najważniejszym efektem kryzysu dla rosyjskich grup kapitałowych było przejście od dominacji w nich sektora bankowego do dominacji sektora realnego. Upadek banków i przedsiębiorstw oraz przyjęte regulacje prawne wyzwołyły proces koncentracji i redystrybucji własności w rosyjskim przemyśle.

Już w 1999 r. pojawiły się w Rosji oznaki ożywienia gospodarczego, a lata 2000–2007 charakteryzowały się dynamicznym wzrostem gospodarki, rosnącymi inwestycjami i produkcją przemysłową (Wykres 1). Wzrost PKB od 2003 r. kształtował się na poziomie powyżej 6%, a od 2006 r. powyżej 8%, co uczyniło z Rosji jedną z najdynamiczniej rozwijających się gospodarek. Szybko wzrastała produkcja przemysłowa. Wyższą dynamiką odznaczały się inwestycje – od 5,3% w 2000 r. do 23,8% w 2007 r.

Wykres 1. Dynamika wybranych wielkości makroekonomicznych w Rosji w latach 1998–2007 (w % w stosunku do roku poprzedniego)

Źródło: opracowanie własne na podstawie (Rosstat, a).

Stabilny wzrost gospodarczy, stabilność finansowa i budżetowa możliwe były do osiągnięcia (poza dewaluacją rubla) głównie dzięki wysokim cenom ropy naftowej i innych towarów dominujących w eksporcie Rosji. Sektor naftowy i gazowy odegrał kluczową rolę w kształtowaniu dochodów budżetowych, bilansu handlowego kraju i w największym stopniu przyczynił się do korzystnej sytuacji gospodarki Rosji.

Pierwsze lata po kryzysie z 1998 r. były okresem wzmacniania roli państwa w rosyjskiej gospodarce. Podczas gdy w latach 90. wynikała ona z naturalnej logiki tworzenia gospodarki rynkowej na drodze wprowadzanych reform, uległa nasileniu wraz z objęciem funkcji prezydenta FR przez Putina. Już w 2000 r. przedstawił on całościową „Strategię społeczno-ekonomicznego rozwoju do 2010 r.”, która opierała się na trzech podstawowych założeniach: państwo miało być głównym podmiotem koordynacji gospodarki i procesu inwestycyjnego, podstawą wzrostu miały być stymulowanie działalności gospodarczej oraz aktywna polityka państwa, niezbędne było ograniczenie relacji budżetu państwa do PKB (ИЭПП, 2001, s. 11–12). Wdrożono instytucjonalne i strukturalne reformy (gospodarcze i polityczne), które z jednej strony przyczyniły się do dalszego rozwoju i umacniania się gospodarki rynkowej w Rosji, z drugiej jednak zwiększyły oddziaływanie i kontrolę państwa nad nią. Wynikało to m.in. z formalnego i faktycznego rozszerzenia własności państwowej, wzrostu dochodów i wydatków budżetowych oraz roli państwa jako jednego z głównych źródeł popytu w gospodarce (May & Ясин, 2012, s. 17–18).

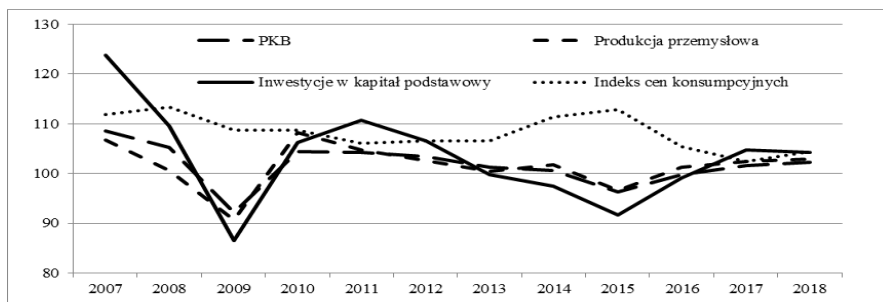
Analizowany okres był ponadto czasem ekspansji grup kapitałowych. Było to możliwe dzięki dynamicznemu wzrostowi transakcji na rynku kontroli korporacyjnej (fuzji i przejęć) oraz zmianom w regulacjach prawnych dotyczących mechanizmu bankructwa (co znacząco ułatwiło przejmowanie przedsiębiorstw przemysłowych przez rozwijające się grupy kapitałowe). Znaczenie miało też to, że proces koncentracji i redystrybucji własności uzyskał wsparcie ze strony państwa i jego urzędników, którzy pomagali sprzyjającym aparatowi władzy biznesmenom (oligarchom) w powiększaniu zasięgu działalności będących ich własnością grup kapitałowych.

3.3. Okres między kryzysem z lat 2008–2009 a 2014 r.

Wśród przyczyn kryzysu, który dotknął gospodarkę Rosji w 2008 r., należy wymienić te zewnętrzne – specyficzne problemy gospodarki USA, systemowe – fundamentalne problemy współczesnego rozwoju gospodarczego krajów oraz specyficzne rosyjskie okoliczności (May, 2010, s. 86–89). Do przyczyn wewnętrznych należy zaliczyć bardzo wysoki wzrost indeksów giełdowych przed wybuchem kryzysu, przy relatywnie niskim poziomie rozwoju rynku kapitałowego, nieefektywność struktury gospodarki i eksportu, która powodowała wysoką zależność bilansu płatniczego od cykliczności na rynkach międzynarodowych, oraz szybki wzrost zewnętrznego zadłużenia korporacji rosyjskich.

Kryzys w Rosji rozwijał się w trzech fazach (Белоусов, 2010, s. 27–29). W fazie pierwszej, przedkryzysowej, zmniejszyły się inwestycje, nastąpił masowy odpływ kapitału zagranicznego. W drugiej fazie głównym impulsem pogłębienia kryzysu stała się adaptacja rosyjskiej gospodarki do spadku koniunktury międzynarodowej. Odpływ kapitału z Rosji (we wrześniu i październiku ok. 84,3 mld dolarów) szybko wpłynął na pogorszenie sytuacji w bilansie płatniczym i systemie bankowym. Trzecia faza kryzysu rozpoczęła się w listopadzie 2008 r., kiedy skierowano do przeciwdziałania mu środki polityki monetarnej. Podwyższono stopę procentową, co skutkowało ograniczeniem akcji kredytowej rosyjskich banków, zwłaszcza wobec kredytów krótkoterminowych. Połączenie wszystkich negatywnych czynników, w tym spadku dochodów firm z sektora surowcowego, zmniejszenie wewnętrznego popytu inwestycyjnego, zaostrzenie polityki kredytowej banków, skutkowało znaczącym pogorszeniem sytuacji finansowej przedsiębiorstw.

Rosja należała do grupy krajów, które zostały dotknięte kryzysem w relatywnie najwyższym stopniu (Кудрин & Сергиенко, 2011, s. 4). Podczas gdy w 2009 r. światowy PKB zmniejszył się o ok. 0,6% w porównaniu z rokiem wcześniejszym, rosyjski PKB zmniejszył się aż o 7,8% (Wykres 2). Największy spadek dotyczył obrotów handlu zagranicznego – w 2009 r. zmniejszyły się w porównaniu z rokiem poprzednim o ok. 35%.

Wykres 2. Dynamika wybranych podstawowych wielkości makroekonomicznych w Rosji w latach 2008–2018 (w % w stosunku do roku poprzedniego)

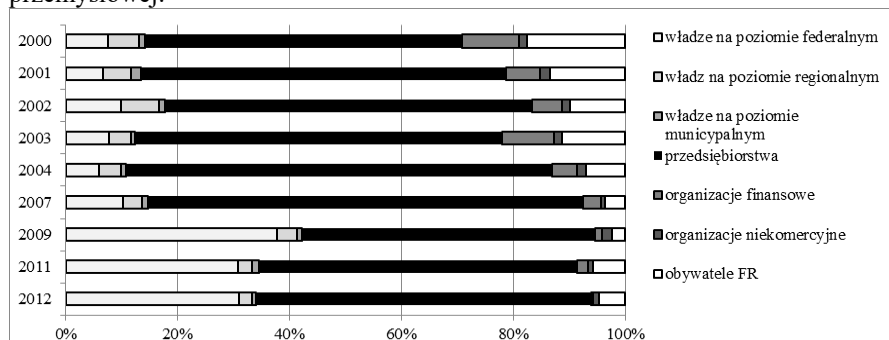
Źródło: opracowanie własne na podstawie (Rosstat, a).

Kryzys lat 2008–2009 po raz kolejny stworzył możliwości zmiany roli państwa w gospodarce. Rosja uniknęła „antykryzysowej” nacjonalizacji gospodarki w wąskim znaczeniu tego pojęcia – państwo nie przejmowało bezpośrednio udziałów w prywatnych spółkach. W szerokim jednak rozumieniu aktywność gospodarcza podmiotów z udziałem państwa we własności wzrosła. Badania (m.in. Rosstat) wskazywały na wzrost udziału sektora państwowego w wybranych ogólnych wskaźnikach, dotyczących sektora realnego, np. produkcji i rozdziale energii elektrycznej, gazu i wody, w usługach łącznościowych, inwestycjach w kapitał podstawowy. Udział państwa w gospodarce wzrósł w rezultacie działalności firm o mieszanej strukturze własności na rynku kontroli korporacji. Dzięki uczestnictwu tych firm w pokryzysowych fuzjach i przejęciach postępował proces zwiększania rozmiarów i rozszerzania zakresu działalności grup kapitałowych z udziałem państwa.

Ponadto kryzys spowodował, że rząd wsparł finansowo duże państwowe spółki i banki, co pośrednio wywołało rozszerzenie rosyjskiego sektora państwowego i skutkowało wzrostem jego siły ekonomicznej. Rosnącą rolę państwa na poziomie federalnym, regionalnym i municypalnym po 2008 r. potwierdzają również częściowo dane Rosstat, zgodnie z którymi udział państwa w strukturze kapitału założycielskiego rosyjskich podmiotów znacząco wzrósł w 2009 r. (do ponad 40%), a w latach 2011–2012 utrzymywał się na poziomie ponad 30% (Wykres 3).

3.4. Okres od 2014 r.

Okres od 2014 r. odznacza się w przypadku gospodarki Rosji wspólnym występowaniem określonych problemów, skutkujących pogorszeniem kluczowych wskaźników makroekonomicznych i noszących znamiona kryzysu gospodarczego. Już od 2013 r. obserwowana była stagnacja ekonomiczna, która przejawiała się bardzo niewielki przyrostem PKB, produkcji przemysłowej czy inwestycji (Wykres 2). Z kolei lata 2015 i 2016 przyniosły spadek PKB i produkcji przemysłowej.

Wykres 3. Struktura kapitału założycielskiego podmiotów gospodarczych w Rosji wg udziałowców w latach 2000–2012 (w %)

Źródło: opracowanie własne na podstawie (Rosstat, b).

Kryzys, jaki rozpoczął się w Rosji w 2014 r., według badaczy miał trzy komponenty: strukturalny, koniunkturalny i zewnętrzny (Улюкаев & Май, 2015, s. 7–8). Za podstawowy czynnik, przesądzający o obecnej sytuacji gospodarczej kraju, należy uznać wyczerpanie się dotychczasowego modelu wzrostu gospodarczego, którego podstawą było zwiększanie popytu przy niewykorzystanych mocach wytwórczych i długotrwałym wzroście cen na główne produkty eksportowe oraz wynikający z tego kryzys strukturalny (ИЭП, 2016, s. 17–18). Wynika on z faktu, że wystąpił przy danym poziomie technologii i aktywności przedsiębiorców, pełnej efektywności i bezrobociu bliskim naturalnego. Osłabienie aktywności inwestycyjnej rozpoczęło się już na początku obecnej dekady, jego wpływ na sytuację gospodarczą został spotęgowany przez czynniki zewnętrzne. Po drugie kryzys jest efektem danej fazy cyklu koniunkturalnego i wynika ze spadku tempa inwestycji w kapitał podstawowy w poprzednich latach, obniżenia tempa wzrostu kredytów bankowych udzielanych przedsiębiorstwom, spadku popytu konsumpcyjnego (Акиндинова & Ясин, 2015, s. 14). Do pogarszającej się sytuacji gospodarczej w Rosji należy dołączyć kryzys walutowy, którego kulminacyjna faza przypadła na grudzień 2014 r. Kluczowe zewnętrzne czynniki trudnej sytuacji gospodarczej Rosji to spadek cen ropy naftowej oraz sankcje ekonomiczne i finansowe, nałożone przez USA i Unię Europejską w 2014 r.

Lata 2017 i 2018 przyniosły nieznaczny wzrost PKB i odsunięcie perspektywy załamania gospodarczego. Dlatego aktualna sytuacja ekonomiczna i względna stabilność gospodarki Rosji nie skłaniają władz politycznych do gruntownych reform, które docelowo uwolniłyby kraj od zależności od cen surowców na rynkach międzynarodowych (Åslund, 2017, s. 30–31). Dodatkowo mało prawdopodobna jest znacząca poprawa klimatu inwestycyjnego, która wynikałaby z ograniczenia udziału państwa w gospodarce czy poprawy standardów w zakresie ochrony praw własności (OSW, 2018, s. 29–31).

Przeprowadzona powyżej analiza pozwala na wskazanie głównych cech systemu gospodarczego Rosji, jakie wykształciły się na przestrzeni ostatnich dwudziestu kilku lat. Jest to po pierwsze bardzo znacząca rola państwa w gospodarce, która wynika z udziału własności państwowej w przedsiębiorstwach, w sposób bezpośredni i pośredni (poprzez inne firmy, które są własnością państwa³). Państwo jest ponadto właścicielem największych grup kapitałowych (w tym na kilku kolejnych poziomach w strukturze własności). System gospodarczy w Rosji jest więc niekiedy określany jako tzw. kapitalizm państwowy. Z kolei fakt dominacji wielkich grup kapitałowych w części sektorów gospodarki skutkuje określeniem systemu gospodarczego Rosji jako tzw. kapitalizmu oligarchicznego⁴.

Państwo występuje w rosyjskiej gospodarce w kilku istotnych rolach. Jest znaczącym (a w niektórych sektorach dominującym) właścicielem, nadrzędnym regulatorem, a ponadto uczestnikiem rynkowych mechanizmów nadzoru korporacyjnego, jak rynek kapitałowy czy rynek kontroli korporacyjnej. Należy dodać, że ta cecha systemu gospodarczego jest wzmocniana niską dywersyfikacją rosyjskie-

³ Nie jest to wówczas wykazywane w oficjalnych statystykach.

⁴ Jasiński wskazuje ponadto, że wariant kapitalizmu wykształcony w Rosji i innych krajach Europy Wschodniej można zdefiniować jako tzw. kapitalizm wschodnioeuropejski (2014, s. 51).

go przemysłu i eksportu, w których dominuje sektor wydobywcia i przetwórstwa surowców naturalnych o rentowności silnie zależnej od cen na rynkach międzynarodowych.

Ważna cecha analizowanego systemu gospodarczego to znacząca rola instytucji nieformalnych, w tym niski poziom przestrzegania praw własności, wysoka skłonność do korupcji czy silne relacje między przedstawicielami władzy a przedsiębiorcami (Fiedorczyk, 2016). Dodatkowo jest to powiązane z niską jakością instytucji i modelu zarządzania rosyjską gospodarką.

4. Podsumowanie. Perspektywy zmian systemu gospodarczego Rosji

Aktualna sytuacja gospodarcza Rosji skłania do pytania o możliwe perspektywy zmian w systemie gospodarczym tego kraju. Z jednej strony dostrzec można przesłanki, które mogą świadczyć o możliwościach zmian. Wynikają one po części z naturalnej logiki ewolucji systemów gospodarczych krajów, które przeszły lub przechodzą transformację gospodarczą oraz które są w trakcie kryzysu czy stagnacji. Dodatkowo docelowo założyć można nietrwałość modelu wzrostu gospodarczego opartego o czynniki ekstensywne, jaki funkcjonuje w Rosji. Czynnikiem mogącym wywołać przemiany systemu gospodarczego jest nowa polityka prywatyzacyjna, prowadzona aktualnie w Rosji w związku z trudną sytuacją gospodarczą i koniecznością poszukiwania nowych źródeł dochodów budżetowych.

Wyraźne są jednak także przesłanki świadczące o braku możliwości znaczących zmian w systemie gospodarczym Rosji w najbliższych latach. Ważną przeszkodą jest jakość instytucji i modelu zarządzania gospodarką. Wskazać należy kilka cech tego modelu (Domańska, 2017, s. 5–20):

- (1) dysfunkcyjność zarządzania sferą ekonomiczną, podporządkowanego partykularnym interesom władzy;
- (2) maskowanie problemów strukturalnych dzięki stałemu wzrostowi wydatków budżetowych oraz odchodzenie od racjonalnego rachunku ekonomicznego;
- (3) brak woli politycznej, by zmienić model zarządzania i wesprzeć realnymi kompetencjami decyzyjnymi zwolenników reform;
- (4) brak dialogu między władzami a środowiskiem ekspertów i zwolenników reform w kwestii poszukiwania skutecznych sposobów modernizacji gospodarki.

Badacze podkreślają nieefektywność zarządzania gospodarką przez władze, która przejawia się w chęci rozwiązywania jedynie bieżących problemów i to w sposób oznaczający straty w perspektywie długookresowej. Dotychczasowy model zarządzania państwem zaowocował wyczerpaniem się wewnętrznych źródeł długofalowego wzrostu (Николаев, 2015). Kluczowe jest ponadto pytanie, jak, kiedy i czy w ogóle Rosja będzie w stanie przewyciężyć ograniczenia natury instytucjonalnej, jak jakość systemu sądownictwa, niski poziom ochrony praw

inwestorów, korupcja, monopolizacja gospodarki, nieefektywność struktur państwowych. Główne zadania na przyszłość dla Rosji to reformy strukturalne, w tym m.in.: zmiana struktury i systemu zarządzania państwem, zmiana zasad polityki budżetowej, obniżenie kosztów w gospodarce, nowe zasady wsparcia dla przedsiębiorstw, poprawa warunków prowadzenia działalności gospodarczej, poprawa efektywności wsparcia dla eksportu, nowe zasady współpracy z zagranicznymi inwestorami (Улюкаев & May, 2015, s. 15–17).

Bibliografia

- Åslund, A. (2010). *Jak budowano kapitalizm. Transformacja Europy Środkowej i Wschodniej, Rosji i Azji Środkowej*. Warszawa: Książka i Wiedza.
- Åslund, A. (2017). *Russia's crony capitalism: Stagnant but Stable*. mBank – CASE Seminar Proceedings, No. 148.
- Balcerowicz, L. (1993). *Systemy gospodarcze. Elementy analizy porównawczej*. Warszawa: Szkoła Główna Handlowa w Warszawie.
- Boettke, P. J. (1998). Promises made and promises broken in the Russian transition. *Constitutional Political Economy*, 9(2), 133–142.
- Bossak, J. W. (2006). *Systemy gospodarcze a globalna konkurencja*. Warszawa: Szkoła Główna Handlowa w Warszawie.
- Domańska, M. (2017). Kryzys w Rosji. Degradacja modelu zarządzania gospodarką. *Prace OSW*, Nr 61. https://www.osw.waw.pl/sites/default/files/prace_61_pl_kryzys-w-rozji_net.pdf
- EBRD (European Bank for Reconstruction and Development) (1995). *Transition Report 1995. Investment and Enterprise Development*. <http://www.ebrd.com/downloads/research/transition/tr95.pdf>
- Fiedorczyk, M. (2016). Informal institutions in the corporate governance system in Russia. *Annales. Ethics in Economic Life*, 19(4), 101–111. doi: <http://dx.doi.org/10.18778/1899-2226.19.4.07>
- Hall, P. A., & Soskice, D. (2001). An introduction to varieties of capitalism. W: P. A. Hall & D. Soskice (eds.), *Varieties of capitalism: The institutional foundations of comparative advantage*. Oxford University Press.
- Jasiecki, K. (2014). Polska transformacja w perspektywie różnorodności kapitalizmu. *Przegląd Socjologiczny*, 63, 45–66.
- Jermakowicz, W., & Pańków J. (1995). *Prywatyzacja w Federacji Rosyjskiej*. Warszawa: Centrum Analiz Społeczno-Ekonomicznych CASE, Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Kowalik, T. (2005). *Systemy gospodarcze. Efekty i defekty reform i zmian ustrojowych*. Warszawa: Fundacja Innowacja.

- Kozarzewski, P. (2006). *Prywatyzacja w krajach postkomunistycznych*. Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN.
- Putin po raz czwarty. Stan i perspektywy Rosji (2018–2024)*. (2018). Warszawa: Ośrodek Studiów Wschodnich. https://www.osw.waw.pl/sites/default/files/raport_pl_putin_net.pdf
- Rosstat (a) Официальная статистика. http://www.gks.ru/wps/wcm/connect/rosstat_main/rosstat/ru/statistics/accounts/
- Rosstat (b) Промышленность России 2002–2014. http://www.gks.ru/wps/wcm/connect/rosstat_main/rosstat/ru/statistics/publications/catalog/doc_1139918730234
- Swadźba, S. (ed.) (2009). *Systemy gospodarcze. Zagadnienia teoretyczne*. Katowice: Akademia Ekonomiczna w Katowicach.
- Акиндинова, Н., & Ясин, Е. (2015). Новый этап развития экономики в постсоветской России. *Вопросы экономики*, 5, 5–27.
- Аукуционек, С., Жуков, В., & Капелюшников, Р. (1998). Доминирующие категории собственников и их влияние на хозяйственное поведение предприятий. *Вопросы экономики*, 12, 108–127.
- Белоусов, Д. Р. (2010). О развитии кризиса российской экономики в 2008–2009 гг. *Проблемы прогнозирования*, 1, 21–39.
- Государственная программа приватизации государственных и муниципальных предприятий Российской Федерации на 1992 год, ркт. 5.2. <http://www.kommersant.ru/doc/5301>
- Илларионов, А. (1998). Как был организован российский финансовый кризис (часть 1). *Вопросы экономики*, 11, 20–35.
- ИЭП (Институт экономической политики имени Е.Т. Гайдара) (2016). *Российская экономика в 2015 году тенденции и перспективы* (Выпуск 37). Москва.
- ИЭПП (Институт экономики переходного периода) (1999). *Российская экономика в 1998 году тенденции и перспективы* (Выпуск 20). Москва.
- ИЭПП (Институт экономики переходного периода) (2001). *Российская экономика в 2000 году. Тенденции и перспективы* (Выпуск 22). Москва.
- ИЭПП (Институт экономики переходного периода) (2010). *Российская экономика в 2009 году. Тенденции и перспективы* (Выпуск 31). Москва.
- Кудрин, А., & Сергиенко, О. (2011). Последствия кризиса и перспективы социально-экономического развития России. *Вопросы экономики*, 3, 4–19.
- Куранов, Г. (1993). Итоги первого года реформ и предложения по стабилизации экономики. *Вопросы экономики*, 3, 28–40.

- Мау, В. (2010). Драма 2008 г.: от „экономического чуда” к экономическому кризису. W: *Экономика переходного периода. Сборник избранных работ 2003–2009*. Москва: ИЭПП.
- Мау, В. (2012). От перестройки к радикальным реформам: к двадцатилетию начала посткоммунистических преобразований. *Экономическая политика, 1*, 5–20.
- Мау, В. А., & Ясин, Е. Г. (2012). Двадцать лет рыночных реформ и новая модель экономического роста, Доклад НИУ ВШЭ XIII Апрельской международной научной конференции по проблемам развития экономики и общества. Москва. <http://www.hse.ru/data/2012/04/01/1265143363/mau.pdf>
- Николаев, И. А. (2015). Структурный экономический кризис — проявление политических ограничителей модернизации. *Журнал новой экономической ассоциации, 4(28)*, 176–182.
- Паппе, Я. Ш., & Галухина, Я. С. (2009). Российский крупный бизнес – первые 15 лет. Экономические хроники 1993–2008. Москва: Издательский Дом ГУ-ВШЭ.
- Радыгин, А. Д. (1998). Российская приватизация: национальная трагедия или институциональная база постсоветских реформ? *Мир России, 3*, 3–32.
- Улюкаев, А., & Мау, В. (2015). От экономического кризиса к экономическому росту, или Как не дать кризису превратиться в стагнацию. *Вопросы экономики, 4*, 5–19.
- Шумейко, В. (1993). Итоги социально-экономического развития Российской Федерации в 1992 г. и программа действий правительства в 1993 г. *Вопросы экономики, 4*, 4–18.
- Яковлев, А. А. (2003). Корпоративное управление и реструктуризация предприятий в России: формальные институты и неформальные интересы собственников. *Экономический журнал Высшей школы экономики, 2*, 221–230.
- Ясин, Е. (1993). Судьба экономической реформы в России. *Вопросы экономики, 2*, 124–135.